

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Сучасна українська гуманітаристика, яка формується на теренах незалежної України, постала перед численними викликами. У непростих суспільно-політичних умовах все гостріше відчувається необхідність оновлення поглядів на наше минуле, адже в ньому можна віднайти відповіді на болючі питання, пов'язані з формуванням національної свідомості, без якої неможливо побудувати нову незалежну й соборну Україну. Недостатня увага суспільства й держави до гуманітарної сфери призвела до фатальних наслідків. Тому нині відбувається переосмислення нашого минулого в ім'я пошуку основ майбутнього держави й народу як її творця. На цьому тлі постає необхідність оцінки визначних постатей, які багато років тому впливали на становлення української гуманітаристики в цілому й історичної науки зокрема. Деякі з них мають непересічне значення в нашій історії. Вони є орієнтиром сьогодення у справі становлення нового способу мислення, оскільки своєю працею, творчою спадщиною та власним громадянським подвигом вказали сучасній Україні шлях до самоствердження й еволюції.

До таких постатей відносимо Миколу Івановича Костомарова (1817–1885), якого нині можна назвати широко відомим українському пересічному читачеві. Аналізуючи його творчий доробок, що багатий на різноманітні напрями і жанри, ми бачимо, яким вагомим він є у формуванні сучасного українства. М. Костомарова знають як історика, письменника, публіциста, етнографа, фольклориста, археографа, педагогічного, громадського та політичного діяча. Його творча спадщина нині потребує ґрунтового аналізу з врахуванням поточних проблем в житті нашої країни.

Відомостями про вченого рясніють сучасні енциклопедичні, довідкові, ювілейні, періодичні, публіцистичні та науково-популярні та наукові видання. Стрімка популяризація ім'я М. Костомарова спостерігається і в останню п'ятирічку (2010–2014). Саме цей період у розвитку вітчизняної історіографії ми беремо до уваги, щоб розібратися у тенденціях поступу костомаровознавства.

За останні роки вийшло багато наукових та науково-популярних статей, а також кілька монографій, де вченому присвячено значну частину матеріалу. Систематично проводяться наукові конференції, де дискутуються різноманітні проблеми в галузі костомаровознавства. За вказаний період науковцями України захищено ряд дисертаційних досліджень про М. Костомарова, і цей процес не припиняється, а відзначається розгалуженням спектру оцінок і суджень. Одразу необхідно зазначити, що ми будемо торкатися не всіх праць, але лише тих, які, на нашу думку, варті уваги, оскільки нами виявлено кілька десятків робіт, які є компілятивними і не виключають плагіату, а, отже, не несуть в собі новизни.

Історіографію окресленої теми умовно поділено на три групи: 1) статі та повідомлення; 2) монографії; 3) дисертації.

Перша група найбільша за чисельністю. У ній виділяємо студію О. Дутко, яка стосується педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова. Дослідниця на „основі вивчення передумов і основних чинників формування особистості М. Костомарова як видатного українського суспільно-культурного діяча” зробила спробу окреслити періодизацію зазначених напрямів його діяльності. Тема цікава та малодосліджена в історіографії. На нашу думку, періодизація життєвого і творчого шляху вченого – це не новина, але вона, як правило, має географічний або подієвий характер. О. Дутко пропонує власний варіант, в якому актуалізовано процес формування наукових інтересів. Отже, перший – підготовчий період або період формування світогляду і визначення галузі наукових інтересів (дитинство – 1843). Тут основними факторами, що вплинули на молодого вченого, є „спілкування і співпраця з українськими суспільно-культурними діячами, ознайомлення з

україномовними творами та перебування у середовищі, де концентрувалася діяльність, спрямована на утвердження ідеї самодостатності української народності, її мови, культури”¹. Другий – період наукових пошуків та удосконалення М. Костомаровим педагогічної майстерності (1844–1847) – пов’язаний з переїздом вченого спочатку до Рівного, а згодом до Києва. Протягом цього часу він працював у Рівненській гімназії та Київському університеті, де поєднував педагогічну із напруженою науковою роботою, а також взяв участь у діяльності Київської археографічної комісії та Кирило-Мефодіївського братства. Одночасно М. Костомаров знайомиться з цілою низкою відомих вчених, культурних і громадських діячів, кожен з яких вплинув на його свідомість. Третій період – заслання (1947 – квітень 1859) – став часом найбільших життєвих випробувань. Однак це не завадило вченому продовжувати нарощувати свій науковий і освітній потенціал. Четвертий – період розквіту науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності (1859-1863). Особливістю цього етапу став триумф Миколи Костомарова як професора і лектора, його активна участь у розбудові освітнього процесу у вищих навчальних закладах, також боротьба за утвердження української літературної мови, запровадження її в навчальний процес початкових шкіл. П’ятий – період реалізації наукових задумів (1864-1885). Запропонована періодизація, на нашу думку, має право на існування, тим більше, що авторка аргументує хронологічні межі кожного з періодів. О. Дутко вважає, що кожен з етапів зумовлений зовнішніми (політичними і суспільними) чинниками, а також власними світоглядними переконаннями і принципами М. Костомарова².

Актуальними на сьогодні вважаємо розвідки, які конкретизують той чи інший період в житті вченого, зосереджують увагу читача на уточненні біографічних відомостей. Надзвичайної ваги у цьому випадку має опора на джерела особового походження. До таких відносимо розвідку літературознавця Г. Зленка³. У статті автор звертається до спогадів Івана Устиновича Палімпсестова, опублікованих у журналі „Русское обозрение” і звертає увагу на окремі особливості, які згадував Палімпсестов щодо вченого. Так він описав знайомство, неодноразові зустрічі,

бесіди, цікаві подробиці родинних стосунків Миколи Костомарова, зокрема з матер'ю, дружиною, друзями тощо. Автор вказує на глибоку релігійність вченого і цитує уривок одного з чотирьох листів Костомарова. Цікавим є зауваження самого Палімпсестова стосовно змісту листів Костомарова (яких налічувалося 28). Зокрема, він говорить, що у них не було ніякої ні зовнішньої, однак це не зовсім так. Проаналізувавши листування, яке знаходиться у особистому фонді М. Костомарова, можна ствердити, що деякі гострі проблеми суспільно-політичного характеру все-таки ними обговорювалися. Докладніше про це ми писали в одній з наших статей⁴.

Серед розмаїття розвідок про М. Костомарова особливо цікавими є, на нашу думку, джерелознавчі студії. Ще досі немає комплексного видання його епістолярної спадщини. Відсутня навіть публікація типу "Вибіркові листи". Частина епістолярію опубліковано на сторінках раритетних часописів і потребують перевидання. Величезна кількість листів залишаються у архівах, рукописних відділах бібліотек і т.п. Але справа видання епістолярної спадщини не стоїть на місці.

На основі епістолярних джерел висвітлюється процес підготовки монографії „Мазепа” у одній нашій розвідці⁵. Вона присвячена аналізу особливостей творчої лабораторії вченого, яка здебільшого залишається поза увагою дослідників. Не дивлячись на величезну кількість костомаровознавчих студій останніх років, не всім прийнятна й зрозуміла унікальна методика історичного дослідження, якою володів Микола Костомаров. „Його твори дають живу картину народного буття в усіх тонкощах з акцентом на внутрішній психометричний аналіз людини як творця історії”⁶. Щоб досягти такого результату, вчений ніколи не писав нашвидкуруч, і шлях його праць до читача був тернистим. Працюючи над одним твором, Костомаров починав думати про наступний. Так сталося із монографією „Мазепа”, яку він задумав, коли писав „Богдана Хмельницького”. Перші джерела для цього історик здобув під час подорожі по Європі, зокрема у шведських архівах ще у 1857 р. Проте тоді не йшлося про великий твір. Лише згодом, майже через 20 років, працюючи в архівах Міністерств іноземних справ

та юстиції у Москві, дослідник вирішив написати монографію. Шалений ентузіазм супроводжував збір матеріалу для майбутньої книги: працював зранку і до вечора в архіві, потім проглядав записи вдома, щоб знати, які документи потрібно переглянути наступного дня. Так проходили місяці. Єдиною перешкодою став зір, який нестримно погіршувався. Бодем і відчасем переповнені окремі листи, де Костомаров шкодує за молодими роками, коли він міг працювати ледве не цілу добу. Єдиною підтримкою у безвихідній ситуації була дружина, Аліна Леонтіївна. На старості вона стала очима і руками вченого. Без її допомоги історична наука не отримала б такої кількості монографічних досліджень. Вона писала під диктовку чоловіка, переглядала його записи, вела листування з колегами і т.д.

Епістолярні джерела містять інформацію про спілкування М. Костомарова з іншими істориками в період підготовки тексту праці. Зокрема до цього долучилися О. Лазаревський, В. Антонович, О. Ханенко, І. Палімпсестов тощо. Також у листах відображено весь шлях від тексту до друкованого варіанту. Цікавим моментом є ажіотаж навколо монографії серед видавців: за книгу змагалися О. Юр'єв та журнали „Киевская старина” і „Вестник Европы”. Також маловідомою є інформацію щодо намірів Миколи Костомарова продовжувати дослідження окресленої теми, бажання вченого поглибити його⁷. Дещо з цього він реалізував у праці „Мазепа и мазепинцы”, але далі не пішов – завадила смерть. Ніякі перешкоди до того не спиняли вченого у наукових намірах, лише смерть поставила крапку.

Отже, епістолярій відображає соціокультурне тло, роль колег по цеху, стан здоров'я, недостатність, однобічність здобутих джерельних матеріалів та особливість підходу історика до їх обробки, а також труднощі, пов'язані з тиском на вченого з боку цензури. Загалом, костомаровознавчі дослідження джерел особового походження в останні роки засвідчують значний поступ у цьому напрямі, проте досі ці джерела залишаються не виданими комплексно. Тут дослідникам ще є над чим працювати.

Серед усієї наукової літератури в галузі костомаровознавства найбільш популярними останнім часом стали розвідки проблем-

ного характеру. Вони присвячені глибокому вивченню творчості історика, а також впливу спадщини вченого на розвиток української історіографії різних часів. Одна з наших розвідок висвітлює мовний аспект в українофільській діяльності вченого⁸. На основі епістолярних джерел розкривається відношення вченого до української мови протягом 40–60-х рр. XIX ст. та його участь у мовних дискусіях. Інтерес М. Костомарова до вивчення української мови пов'язаний з оточенням, в якому формувалася особистість з раннього дитинства. У 40-х рр. це були представники української наукової еліти, знані літературознавці, історики, суспільні та культурні діячі. Молодий вчений вважав за необхідне досконало знати мову того народу, частиною якого себе вважав. Прагнучи відтворити суцільну схему української історії, в центр якої він ставив народ з його внутрішнім життям, історик сам мав стати його частиною, а це було неможливо без знання мови. М. Костомаров зрозумів, яким принизливим для будь-якого народу є наруга над його святинами, зокрема мовою. Саме у такому ставищі перебувала українська мова на той час. Поступово вчений прилучився до активних захисників не тільки мови, а й усієї культури українського народу. З часів перебування у складі Кирило-Мефодіївського братства і до останньої своєї години Костомаров так чи інакше впливав на становлення української літературної мови. І хоч основна частина його історичної спадщини написана російською, проте це не заперечує його значення у мовотворчому процесі. Вчений ще в 40-х рр. виробив свою програму розвитку мови. Якщо анонсувати її коротко, то насамперед необхідно навчати рідною мовою найнижчі шари населення. Саме з найкращих представників низів, на думку Костомарова, має сформуватися народна еліта, яка покликана розвивати культуру українського народу і довести її до найкращого європейського і світового рівня.

Але навіть серед своїх колег думки вченого не мали одностайної підтримки. Тому вже після повернення із заслання він одразу включається у мовну дискусію. Новий етап лінгвістичної революції, яка тоді відбувалася в Європі, неодмінно поширюється і на Російську імперію. В умовах „олександрівської відлиги” М. Костомаров активізує свою громадянську і наукову

позицію щодо мови і освіти українського народу. Різні думки висвітлює листування з М. Максимовичем, В. Лукашевичем, П. Кулішем, А. Метлинським, Т. Шевчеком, О. Бодянським, І. Срезневським та ін.

Микола Костомаров не був лише ідеологом, він і практично долучився до розвитку мови. За його ініціативи було створено спеціальний фонд для друкування навчальної літератури⁹. Вчений займався ним до кінця життя, а кошти, зібрані від пожертв зрештою були використанні для багатотомного словника української мови вже після смерті.

Окремою сторінкою у громадсько-політичній діяльності вченого є його боротьба проти Валуєвського циркуляру 1863 р. Незважаючи на свою „неблагонадійність”, він не побоявся особисто зустрітися з автором документу з метою вплинути на обмеження репресивних заходів. Слушно зауважити, що Костомарову протягом всього його життя доводилося приховувати свої прагнення, думки і почуття і намагатися завуалювати їх з допомогою дозволених владою схем. За це вченого інколи не розуміли навіть колеги і близьку їм люди. І тільки тепер ми можемо побачити, яким все-таки далекоглядним виявився М. Костомаров (велике можна зрозуміти лише на відстані!).

Високо оцінюється науково-публіцистична творчість М. Костомарова у розвідці В. Єгорова¹⁰. Зокрема автор констатує, що вона „ознаменувала поважну віху в еволюції історичної думки України та була основою для розвитку народницької течії в українській історіографії, стала підґрунтям політичної програми українського національного руху наприкінці XIX ст.”¹¹. Слушними є тези В. Єгорова про велике бажання історика позитивно вплинути на український освітній процес, не дивлячись на звинувачення його в українофільстві, сепаратизмі і т.п. Його публіцистичні виступи „були поодинокими спробами на тлі дуже низької активності українофілів та їхньої відвертої бездіяльності після 1863 р.”¹². Особливу цінність аналізованої розвідки є її базування на епістолярній спадщині М. Костомарова, яка найбільш яскраво ілюструє його непримиренну позицію щодо захисту права української мови на вільний розвиток. Цінним є зауваження автора про походження теорії „мови

для домашнього вжитку”. Її, як відомо, виставляють на докір Костомарову, начебто він погодився з обмеженням ролі української мови в тогочасному суспільстві. В. Єгоров доводить, що вчений мав на увазі появу літературної української мови, яка об’єднає мову освічених верств українського народу з побутовою мовою простого селянина. Насамперед, Костомаров вважав, що цей процес не можливий без розвитку суспільства і його культури. Коли ж на нього посипалися звинувачення від українофілів, то вчений намагався пояснити свою позицію у засобах масової інформації. На його думку, без активної діяльності інтелігенції у боротьбі проти заборон, накладених на українську мову, вона може перетворитися лише на побутовий засіб спілкування¹³. Загалом, ця проблема висвітлюється багатьма дослідниками, тому ми продовжимо її наліз трохи пізніше.

Цікава розвідка І. Майданюк стосується поглядів вченого на внутрішні особливості націй. Авторка аналізує розуміння М. Костомаровим свободи і рівності націй як природного їх стану, а також ідеального суспільства, де найкраще вирішуються політичні, соціальні та національні проблеми. Дослідниця прийшла до висновку, що в „Книзі буття українського народу” Микола Костомаров чітко змалював власне ідеальне бачення історії України, яка є апогеєм світового історичного процесу. Важливо, що саме українському народові він відводив центральну роль у формуванні нової моделі справедливого суспільства. Історик вважав, що лише в українцях об’єдналися глибока релігійність із прагнення до демократії. Цими рисами, безперечно, відрізняється сам вчений. Тому Миколі Костомарову вдалося сформулювати поняття нації як духовної спільноти. Насамкінець дослідниця висловлює сподівання, що висновки вченого стануть у пригоді нинішнім політикам у процесі „олюднення” стосунків між суспільством і державою¹⁴.

Внесок М. Костомарова в дослідження українського етносу в загальних рисах розглядається у статті О. Гомотюк¹⁵. Крізь призму імперських політичних конструкцій авторка висвітлює роль вченого в українознавстві ХІХ ст. Зокрема констатується, що М. Костомаров став фундатором народницької течії в українській науковій думці окресленого періоду. В різні періоди

свого життя вчений намагався розвивати знання про український народ, стверджувати його окремішність, хоча цьому не сприяли політичні обставини. Зайнявшись лише науковою діяльністю у 60-х рр., він очолив українофільський рух у Петербурзі. Центральним компонентом українознавства, на думку М. Костомарова, є історія. Об'єктивність, виважений підхід до складових істричної науки – такі ключові особливості творчої діяльності вченого. Своєю творчістю він комплексно збагатив знання про український народ і дав відповіді на болючі питання українознавства. Крім того історик мав вплив на творчість Т. Шевченка та інших видатних постатей XIX ст., як-от В. Антоновича¹⁶.

Дискусійною, на нашу думку, є тема поглядів вченого на єврейське питання. Ця проблема неодноразово ставала предметом наукового дискурсу. Основний висновок, до якого приходили дослідники, був пов'язаний з вкрай негативним ставленням М. Костомарова до єврейського народу. Це твердження викликає у нас великий сумнів. Він, безперечно, потребує пересмислення. У сучасній українській історіографії теж з'являються розвідки на вказану тему. Найбільш ґрунтовною ми вважаємо статтю В. Любченка, оскільки автор розкриває процес формування світогляду історика у цій царині¹⁷. Основними джерелами дискурсу є твори М. Костомарова, публіцистика та автобіографія. Формування поглядів вченого відбувалося на тлі тогочасної традиції. У більш зрілому віці історик дещо еволюціонував під впливом епохи „Великих реформ”. Та й власний досвід теж мав вплив на становлення українсько-єврейських поглядів М. Костомарова. В. Любченко подає власну періодизацію формування цієї частини наукового світогляду вченого. Не викликає сумніву присутність ірраціональності у сприйнятті істориком євреїв як іншовірців, які здійснюють ритуальні вбивства. Але в період „олександрівської відлиги” М. Костомаров разом з іншими інтелігентами написав відкритого листа на сторінках часопису „Русский вестник”, в якому захищали євреїв та їх демократичні права¹⁸. За декілька років уже на сторінках „Основи” він розвиває цю думку, але наголошує на необхідності емансипації не тільки євреїв, але й українців, щоб уникнути

ворожих взаємин між народами. Однак від думки про релігійну обмеженість і ворожість до християнства єврейської віри Костомаров не відмовляється. Цікавими є ще деякі нюанси поглядів вченого на „єврейське питання”, розглянуті В. Любченком в цій розвідці, але про них читач може довідатися, коли познайомиться з повним текстом самостійно. Насамкінець, автор приходить до висновку, що в поглядах М. Костомарова органічно поєднувалися раціональні та ірраціональні моменти, які переважно вкладалися у тогочасну суспільну думку.

Місце Миколи Костомарова в українській історичній фемінології – ось ще одна цікава проблема, яка останнім часом розробляється в українській історіографії. Цією проблемою займається Л. Буряк, яка аналізує біографічні портрети відомих жінок, які створив Микола Костомаров у зібранні „Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”. Саме цю працю дослідниця відносить до фундаментальних творів історичної біографістики, де належне місце відводиться жіночим портретам. Завдяки характеристиці неоднозначних та суперечливих постатей жінок Костомарову вдалося, на думку Л. Буряк, „розкрити історію як живий процес діяльності осіб, закономірний і несподіваний одночасно”¹⁹. Крім того історик вдалося створити власну модель жіночої біографії, яка складалася з опису зовнішності жінок, освіти, оточення, ставлення до влади і т.п.

Не можна назвати новою і малорозробленою у костомаровознавстві тему педагогічної діяльності вченого. Про неї ми згадували вище. Але питання дидактики історії – однозначно нове. До нього звертається у своєму дослідженні О. Удод²⁰. Дослідник органічно пов’язує окреслений напрям у діяльності вченого не із якоюсь чіткою системою, а з думками про освіту, підручник, шкільництво тощо. Погоджуємося, що у спадщині вченого такого рівня можна знайти багато цікавих ідей, а головне, актуальних і сьогодні. Можливо вони не звучали так, як трактуються нині, але проаналізувавши деякі роботи М. Костомарова, можна знайти думки щодо української національної освіти, етнопедагогіки і дидактики. До такої думки прийшли дослідники історії педагогічної думки в Україні²¹.

О. Удод дуже доречно звертає увагу на те, що в українській історичній науці існує загальна проблема дисциплінарної структури, тому між спеціалістами з історії України та історії педагогіки немає узгодженості, і це негативно впливає на студіювання згаданої проблеми. Загалом питання дидактики історії в розумінні М. Костомарова вписується дослідником в загальні дидактичні сентенції другої половини XIX ст. Саме народна педагогіка як одна із складових духовного життя українського народу стала джерелом звернення вченого до задекларованої проблеми. Також власний педагогічний досвід (викладання у Рівненській гімназії) хоч і не був тривалим, проте спонукав Миколу Костомарова до студіювання фольклорного матеріалу, в якому відображалися погляди українців на мораль, етику, виховання, добро і зло. Згодом під час роботи в Київській Першій гімназії молодий вчений познайомився з відомими педагогами і під їх впливом ще активніше вдосконалював власне педагогічне мистецтво. Результатом цього стало обрання його ад'юнкт-професором Київського університету Св. Володимира. Дещо пізніше Микола Костомаров висловився щодо ролі історика в суспільстві. Він розумів, що історик – це громадянин, який своїми працями повинен приносити користь суспільству, але тільки у випадку, коли буде слідувати істині. Навряд чи можна заперечити його словам і зараз. Теж саме можна сказати про соціальні функції історії і вплив її на формування свідомості. Вчений, започаткувавши художню історію, використовував засоби, які одночасно є і дидактичними: „художньо-нарративна техніка викладу, вузька предметна локалізація, деталізація побутових сюжетів, компліятивність, вудсутність проблемної спрямованості, переважання техніки „складання” монографії з певних джерел”²².

О. Удод акцентує увагу на поглядах вченого на виховання, навчання та навчальну літературу. Насамперед, Микола Костомаров виступав за доступність освіти та рівноправний доступ до освіти всіх шарів населення, в т.ч. й незабезпечених. Від себе додамо, що вчений доклав максимальних зусиль до створення підручників для початкової освіти: збирав кошти, вів переговори з потенційними виконавцями, шукав меценатів і займався

популяризацією через засоби масової інформації тощо. Завершуючи роздуми, О. Удод висловлює думку, що в сучасному суспільстві, яке реформує освіту, необхідно пам'ятати спадщину М. Костомарова, його розуміння теорії освіти й навчання²³.

Окремою темою стосовно М. Костомарова є відношення його до релігії і церкви. Так, в одній із розвідок О. Богдашиної це питання розглядається у контексті останніх релігієзнавчих досліджень²⁴. Вона констатує, що глибока релігійність була типовою для українських істориків Росії, які відносились до романтичного напрямку. Зокрема Костомаров виступав за реформування освіти у „православно-християнському дусі”.

Вплив М. Костомарова на формування світоглядних основ відомого письменника та історика Д. Мордовця розглядається у статті чернігівського дослідника Ю. Музики²⁵. Під час саратовського заслання „опальний” професор познайомився з випускником місцевого університету Д. Мордовцем, і це мало вплив на становлення наукових поглядів майбутнього українсько-російського інтелектуала, а також на його громадянську позицію. Насамперед автор дає характеристику світоглядним переконанням М. Костомарова, які базувалися на своєрідному поєднанні християнства і романтизму. Будь-яке фізичне явище має Божественну духовну основу і є її проявом. Діяльна складова історичного процесу залежить від „народного духу”. Найбільш яскраве враження на Д. Мордовця справили „Книги буття українського народу”, де у біблійній розповіді розкрито історію України на тлі загальної картини світу. Особливо близькими для сприйняття молодого дослідника стали думки щодо релігійності українців та їхніх пошуків соціальної справедливості й рівності на різних етапах своєї історії. Потрапляючи під іноземний гніт, українці зазнали страшних випробувань, насамперед, духовних, але не втратили віри у Божественне провидіння та велике майбутнє у слов'янському братстві.

Загалом, праця розкриває предмет дослідження, але у дуже загальних рисах, і це має своє пояснення. Якби автор розширив коло джерел студії і звернувся до широко відомого листування, то знайшов би додаткову й більш докладну інформацію. Скажімо, які ідеї знаного історика Д. Мордовець реалізував у літературній, а які у історіографічній діяльності.

Розпочинаючи аналіз монографічних студій в галузі костюмарознавства, одразу зазначимо відсутність праць, присвячених Костомарову одноосібно. Постає вченого вивчається у контексті різноманітних наукових проблем української історії та історіописання. Варто виділити працю Є. Луняка „З плеяди творців націй: Мішле, Костомаров, Грушевський”²⁶. Хоча вона є науково-популярною, проте подає життєпис М. Костомарова у формі біографії з використанням історичних джерел, насамперед мемуарів та листування. До того ж цитати є дуже доречними, на нашу думку. Автор – відомий знавець суспільно-політичної та наукової діяльності М. Костомарова. У цій праці він дає неупереджені оцінки тим фактам з життя вченого, які потрапили до різночитання, і це робить її ще більш привабливою в інформативному та аналітичному планах.

У курсі лекцій Я. Калакури “Українська історіографія”²⁷, автор дає комплексну оцінку місця і ролі М. Костомарова в українській історіографії. Зокрема, він характеризує основні етапи наукової діяльності історика, визначає інтелектуальне оточення, яке впливало на формування його світогляду, та визнає вченого однією з провідних постатей “романтизму і зародження народницької історіографії”.

Науково виваженою є характеристика джерел української історіографії, де знаходимо визначення листів як “джерел особового походження”, які “в комплексі з критико-бібліографічною літературою, дають важливі відомості про життєвий і творчий шлях відомих істориків, їх науковий досвід, вплив на формування нової генерації”. Цілком погоджуємося з думкою Я. Калакури, що автобіографії, листи, щоденники відомих істориків, в т.ч. й М. Костомарова, які опубліковані останнім часом, дають цінну інформацію про розвиток історичної науки.

Серед монографічних досліджень наукової спадщини М. Костомарова виділяємо об’ємну працю О. Яся, в якій історик присвячено чотири параграфи²⁸. У першому йдеться про конструкцію історичного часу у текстах М. Костомарова²⁹. Автор вказує на присутність ірраціональних та ідеалістичних елементів в часових конструкціях історика як традиційне явище для науковців-романтиків, але з неабиякою самобутністю. Насам-

перед, це пояснювалося неординарністю вченого, яка обумовлювалася і його походженням, і драматичними життєвими подіями, і тогочасною соціокультурною ситуацією та особливостями суспільно-політичного контексту доби. О. Ясь стверджує, що М. Костомаров задекларував пріоритетність романтичних ідеалів ще на зорі своєї наукової кар'єри, однак він не відмовлявся від класицизму і раціоналізму. Будь-яке суспільство у його розумінні переживало періоди виникнення, розквіту і занепаду, а передував цьому час варварства і хаосу. Стан суспільства вчений сприймав крізь призму духовних основ, які визначали конфронтацію провідних ідей. Загалом темпоральні поняття трьох стадій процесу присутні і в інших його працях, зокрема в „Книзі буття українського народу” та „Дві руські народності”, які займають належне місце в тогочасному українському гранд-нарративі.

Як історик-романтик, Костомаров, аналізуючи пам'ятки поетичної творчості, періодизує народне буття на чотири доби. Минуле для нього є культурним взірцем для сучасного суспільства. Саме духовні основи будь-якої доби стають пріоритетними для аналізу не тільки Костомаровим, а й багатьма його сучасниками. Тяглість існування народності історики-романтики співвідносять із духовним народбанням, а саме мовному, моральному, релігійному аспектам розвитку суспільства. Т.зв. „дух народу” є внутрішнім рушієм історичного процесу. Поняття внутрішнє/зовнішнє є дуже важливим для М. Костомарова як історика-народника. О. Ясь вказує, що до зовнішніх історичних чинників вчений відносив події, внаслідок яких занепадало все старе. Отже, ми бачимо, що позачасові конструкції посідали провідне місце у розумінні вченим суті народного буття. Сам народ сприймається як цілісний організм, єдине тіло. Але це поняття застосовується і до характеристики історії України часів Руїни, коли наша батьківщина так і не з'єдналася з Московією, а залишалася автономною і слугувала предметом суперечок між сусідами. Далі автор говорить наводить тези істориків різних часів щодо поняття федералізму у розумінні вченого. Незалежно від того, який період нашої історії характеризувався Костомаровим, однаково він приходив до проти-

ставлення федеративних начал єдинодержавним, а це в свою чергу руйнувало поняття „російський історичний процес”. У першій третині ХХ ст. ідеї Костомарова склали реальну загрозу радянській історіографії, тому вони ідеологізувалися та викривлювалися, а зрештою опинилися під забороною.

Цікавим є сприйняття вченим народом як колективного цілісного героя, який має власний дух, але поряд відводиться належне місце ролі індивіда в історії. Монографічні дослідження, присвячені визначним постатям української та російської історії, були справжнім відкриттям у тогочасному історіописанні. У них автор висвітлював живі образи історичних осіб і показував їх у конфлікті із колективним героєм, причому особливу увагу надавав критиці. Відхід від звичної канонізації історичних осіб викликав неабиякий резонанс у суспільстві. Метою Костомарова було виявлення реальної ролі особистості у подіях минувшини. Основою розвитку історії він вважає моральну перебудову суспільства, яка передбачає збереження вічних цінностей із обов’язковим набуттям рис свободи і рівності кожного. На завершення підсумуємо, що на думку О. Яся, у костомаровській конструкції історичного часу присутній ряд таких дихотомій, як старе/нове, колективне/індивідуальне, народ/нація, зовнішнє/внутрішнє, федеративне/єдинодержавне, свідоме/несвідоме та ін.

У наступному підрозділі „Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник”³⁰ дослідник виявляє ще кілька особливостей історіописання Костомарова. Мавши потребу у живих образах, вчений ніколи не оперував сухим фактажем, шукав джерельне підтвердження. Так Костомаров з великою довірою ставився до давньоруського та козацького літописання і використовував його на рівні з офіційними документами³¹. Тому на схилі літ він „став одним з найкращих фахівців у царині джерелознавства історії України доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Історик висловлював довіру до літопису Самовидця, але із застереженням ставився до літописів С. Величка та Г. Граб’янки.

О. Ясь проаналізував списки джерел усіх прижиттєвих видань „Богдана Хмельницького”, вказав їх кількість, структуру і

зміни, які відбулися в пізніших публікаціях монографії. Загалом дослідник прийшов до висновку, що еволюція поглядів на джерела у М. Костомарова відбувалася досить повільно. Характеристику деяких джерел історик помістив в „Актах Южной и Западной России”, але вони мали вигляд особистого вибіркового уподобання. У вченого взагалі було „історичне відчуття” в тлумаченні літописів, які він використовував досить вільно, зрідка посилаючись і нечітко оформляючи самі посилання. Таке ставлення до джерел можна пояснити світоглядом історика, який шукав відомості про внутрішній побут, думки, відчуття народу, тому М. Грушевський назвав його антикваром-побутовцем³². О. Ясь також наводить думки С. Томашівського, М. Кордуби, які називали М. Костомарова „безкритичним істориком” і по всьому видно, що автор погоджується з такою характеристикою. Дослідник актуалізує думку, що суперечності в історичних дослідженнях М. Костомарова пов’язані з його характером. Неурівноваженість – риса характеру, про яку говорили більшість сучасників вченого³³. Емоційність, мрійливість, неспокійність, вередливість Миколи Костомарова допомагали йому занурюватися в події, уявляти їх драматизм, захоплюватися ними і не заважали відноситися до історії як до божества і покласти на плаху науки все своє життя.

На нашу думку, порівняння історика з іноземними вченими-романтиками не мають сенсу, оскільки його образ абсолютно особливий, він не вписується ні в які межі. А от аналіз О. Яся розуміння вченим поняття федералізму нам близьке, адже Костомаров насправді бачив у ньому демократичне начало, яке природне для духу українського народу. А от твердження значної частини російських дослідників щодо прихильності історика до державного єднання Великої Росії і Малоросії видається нам тенденційним, оскільки історик прагнув щонайменше рівноправності усіх суб’єктів федерації, якщо вже так склалося, що вони співіснують у одній державі³⁴. Визначною рисою цього підрозділу є те, що автор наводить дуже багато висловів та характеристик, даних у різні часи дослідниками творчості вченого, а це свідчить про його докладне ознайомлення з історіографією костомаровознавства.

Продовжуючи аналіз монографії М. Костомарова „Богдан Хмельницький”, О. Ясь звертається до теми „історія як сюжет”³⁵. Насамперед дослідник акцентує, що історичні твори М. Костомарова користуються нині великою популярністю саме через те, що через них автор веде своєрідний діалог з читачем. Численні перевидання творчої спадщини вченого свідчать, що своєрідний художній стиль Костомарова задовольняє вимогливого сучасного читача не менше, ніж інтелектуальне середовище другої половини XIX ст. Ще М. Грушевський критикував історика за некритичне ставлення до джерельної бази, за описовий характер монографічних студій. Слушним є зауваження, що нині така характеристика не відповідає сучасним вимогам науки. Не можна однозначно оцінювати спадщину Костомарова, оскільки вона не підпорядковується жодним канонам чи штампам. Враховуючи особливості романтичного історіописання, необхідно виявити інтуїтивні й чуттєві риси пера історика. Насамперед, слід звернути увагу на сюжети Костомарова, які він обирав для монографічних студій. Це найяскравіші історичні події і постаті, що самі по собі викликали захоплення у автора. Надзвичайний талант Костомарова, зокрема у зображенні образу Богдана Хмельницького, і став причиною фантастичного успіху однойменної монографії. І хоч праця мала численні недоліки і прорахунки, проте довгий час залишалася єдиним яскравим образом гетьмана та унікальною науковою працею. Це, насамперед, свідчить, що сюжет Микола Костомаров обрав вдало. Як відомо, праця удосконалювалася протягом чверті століття, мала чотири видання, спричинила полеміку в періодиці, але й досі залишається значимою в українській історіографії. О. Ясь звертає на це увагу і вважає, що попри доопрацювання, монографія залишалася майже без змін. Очевидно, на у Костомарова це були приватні причини. Насамперед, до монографій у вченого були певні вимоги: ідея, єдність дії і явищ, послідовність і завершеність сюжету, який необхідно оживити спогляданням, щоб праця не була штучною³⁶.

На нашу думку, даремно звинувачувати М. Костомарова у недоліках, адже він у вступі наголосив, що монографія розрахована на широку аудиторію, а не на вузьке коло спеціалістів.

Тому для необізнаного читача він подає широке історичне тло подій, що передують появі Богдана Хмельницького. Таким чином, Костомаров дозволяє читачу зануритися в епоху і відчувати себе учасником баталій (історик насичує текст емоційністю, переживаннями і великою кількістю художніх замальовок). Погоджуємося з О. Ясем, що разом з цим автору вдається показати мінливість історичних подій, які відбувалися паралельно – це і становище міщан, поведінку євреїв під час повстання, релігійні перепетії. Звертаючись до емоційної сфери, історик передає глибину переживань народу в ті часи і те, як козацтво поступово перетворюється на рушійну силу перетворень. Отже, Микола Костомаров – це майстер відображення історичного контексту. Як історик-романтик, він особливу увагу приділяє характеристиці еволюції духу народу і його ідейного носія козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким.

Ще один важливий момент актуалізує О. Ясь у своїй праці. М. Костомаров часто-густо, не задовольняючись інформацією з джерел, використовує стилізацію, адаптуючи певні картини до історичної доби, додає монологи і т.д. Для того, щоб наповнити дослідження, історик сам не раз відвідував місця описуваних подій, що наповнитися їх духом і самому вжитися у створювані картини. Певна етнографічна практика була у М. Костомарова на ранньому етапі його творчості, пізніше вона переросла в інструмент стилізації минулого³⁷.

Цікаво, як історик тримає читача постійно у полі зору. Описуючи певні події, він робить своєрідні підказки, щоб спрямувати читача у потрібне русло і допомогти йому зробити правильні висновки. Одним словом, Костомаров поступово примушує співпереживати описувані події, і це не залишає читача байдужим. Змальовуючи образ Богдана Хмельницького історик робить його привабливим насамперед тому, що гетьман в його інтерпретації, з одного боку, мудрий політичний діяч, видатний військовий керівник, а з іншого – звичайна людина зі своїми недоліками і непередбачуваністю. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників в особі історичного героя зберігається у костомарівській характеристиці колективного героя – народу. І це не дивно для романтичної історіографічної традиції.

Отже, сюжет праці оригінальний, розроблений за авторською методикою, але інструменти традиційні для романтичного історіописання. Справа в тому, як автор їх використав, адже такою популярністю не користувався жодний історичний роман другої половини XIX ст.

Наступний розділ дослідження О. Яся присвячений дуже відомій монографії М. Костомарова „Мазепа”. Відчувається, що автор справді перейнявся об’єктом студіювання, оскільки він характеризує працю дуже яскравими тезами. Наведемо одну з них. Порівнюючи цей твір з „Богданом Хмельницьким”, дослідник констатує „студія М. Костомарова про І. Мазепу виглядає як разючий дисонанс, ба навіть як бліда тінь попередніх праць, своєрідний виняток у творчості історика-художника”³⁸. До недоліків праці відносяться:

1. відсутність традиційних для М. Костомарова широко-масштабних картин минушини, хоча сюжетні потенції історик мав у своєму розпорядженні;

2. невиразність психологічного стану героя на тлі лише морально-етичних оцінок його поведінки, що, в свою чергу, призводить до статичності образу головного героя;

3. обмеженість джерельного підґрунтя;

4. відсутність порівняння колективного героя з головною дійовою особою твору;

5. неприродньо обмежена кількість уявно-вигаданих діалогів та монологів, яка унеможлиблює вловити динаміку подій.

Прикметно, що далі О. Ясь намагається знайти певні пояснення дослідницьким метаморфозам історика. Насамперед, береться до уваги фізичний стан Костомарова, який значно погіршився під важкої хвороби, яка призвела до погіршення зору і загального стану. Але тут можна подискутувати, оскільки робота над збором матеріалу вченим почалася задовго до хвороби. Про це свідчить його епістолярій. Тим паче, що хвороба мала і позитивний наслідок: після тривалої розлуки до нього повернулася єдина кохана людина, його Аліна, яка стала не просто дружиною, але й другом, помічником і великою підтримкою у наукових пошуках. М. Костомаров розпочинав написання тексту, маючи власного секретаря. Тим паче, як свідчить обсяг його доробку за останнє десятиріччя, то погане здоров’я

на ньому, очевидно, не мало значного визначального впливу. Розкриваючи деякі незвичайні для Костомарова дослідницькі прийоми, О. Ясь неодноразово звертається до його епістолярної спадщини, за допомогою якої ілюструє свої думки, наприклад, щодо недостатності історичних джерел під час підготовки монографії, впливу фізичного стану Костомарова на його працездатність і психічне здоров'я, відношення його до історичної правди і т.п. Дослідник будує свою характеристику історика на доведенні його приналежності до романтичного історіописання, але й актуалізує творчі рефлексії, які не були раніше притаманні вченому, і виявилось лише в цій праці. Загалом, в окресленій студії ми бачимо Миколу Костомарова як високоморального, емоційного історика з абсолютно особливою методикою, дослідження якої лише розгортається у сучасній українській історіографії.

Найсвіжішою працею у галузі костомаровознавства є монографія відомого дослідника І. Гирича, де Микола Костомаров розглядається як український інтелектуал другої половини ХІХ ст. Автор називає його українофілом, який схилився до російсько-українського політичного дуалізму. І цьому він дає цілком адекватне пояснення. Справа в тому, що українська розумова еліта на той час не була спроможною поширити свій вплив на широкі верстви населення, оскільки для цього їй потрібні були значні кошти. Тому вона намагалася відвоювати культурний простір через мову, яка сприймалася не тільки як культурна, а й суспільна цінність³⁹. Федералізм П. Куліша і М. Костомарова дослідник вважає проявом слабкості українського руху, який був нездатним йти далі⁴⁰. Зaslугою вченого є внесок у творення українського месіанського національного міфу щодо провідної ролі нашого народу у справі побудови демократичної слов'янської спільноти⁴¹. Автор відносить Костомарова до будителів нової України. Аналізуючи засадничі принципи українського романтизму другої чверті ХІХ ст., він наголошує, що вчений, слідуючи за М. Максимовичем вважав, що український фольклор – це витвір народу, який відображає його правдиву історію на відміну від офіційних схем, які пропонувалися російською і польською історіографією⁴².

Неодноразово у своїй праці І. Гирич повертається до питання про політичну лояльність українських діячів до російської державності. Визнаючи наукові заслуги М. Костомарова, він називає його подвійним істориком, який писав свої твори переважно російською мовою, а українську вважав придатною лише „для домашнього вжитку”. І тут ми не можемо з ним погодитися і вдаємося до деяких критичних роздумів. Справа в тому, що якби автор ближче був знайомий з епістолярною спадщиною вченого, або ж з деякими нашими дослідженнями, то можливо він не був би таким категоричним. Питання мови завжди хвилювало історика, починаючи з юних дослідницьких років і аж до смерті. Українська мова була йому близька з дитинства (його мати – українка-кріпачка), в молодості він посилено опановував її у двох напрямках – спілкуючись з народом під час своїх етнографічно-фольклорних експедицій та під керівництвом І. Срезневського у харківський період. Читав запоем твори українських письменників і поетів, робив проби писати власноруч. Враховуючи його здібності у вивченні мов, українська йому зрештою підкорилася. Дуже вдалими були цитати Миколи Івановича в листах, вони свідчили, що він не тільки навчився говорити українською, але й осягнув її багатство – мелодійність, насиченість фразеологізмами, поетичність. Протягом життя вчений постійно спілкувався з народом, удосконалюючи побутову мову. Але найціннішими у його діяльності були потуги розвивати літературну складову. Цьому Костомаров присвятив левову частку своєї українофільської діяльності і намагався теоретично розробити шляхи поступового розвитку мови на шляху до її літературного вдосконалення. Ми не будемо вдаватися до детальної характеристики чіткої програми шкільної освіти, яка базувалася на обов’язковому вивченні рідної мови. Наголосимо лише на тому, що вчений добре розумів обставини, в яких перебувало все українське. Тому теорія мови „для домашнього вжитку” – це лише прикриття справжніх намірів, серед яких поступовий вихід української мови на загальноєвропейський рівень. Задля цього він популяризував кращі зразки української літератури, намагався донести їх до найширшого кола читачів, боровся за добре ім’я Кобзаря та

підтримував нову плеяду діячів, які вийшли з різних верств населення, але були віддані справі мовно-літературного служіння в ім'я майбутньої слави України.

Особливого значення у вивченні спадщини М. Костомарова мають студії дисертаційного характеру, оскільки вони дають можливість оновити погляди на вченого та його місце у суспільно-політичному, культурному, освітньому та науковому процесах ХІХ ст., а також впливу вченого на подальшу еволюцію українознавства загалом.

Так, у дослідженні О. Дутко „Педагогічні ідеї М. Костомарова у контексті просвітницького руху в Наддніпрянській Україні ХІХ ст.”⁴³ здійснено всебічний ретроспективний аналіз педагогічних поглядів і науково-просвітницької діяльності вченого. Автор проаналізувала основні чинники, які сприяли формуванню особистості М. Костомарова та його педагогічних поглядів; обґрунтовала авторську періодизацію педагогічно-просвітницької діяльності ученого (докладніше про це ми говорили вище). Також реконструйовано портрет М. Костомарова як педагога, виокремлено і систематизовано його загальнопедагогічні погляди щодо покращення освітньої справи, розвитку народної освіти, необхідності педагогічно виваженого родинного виховання. О. Дутко виокремила внесок Костомарова-дослідника в розкриття історії розвитку освіти на українських землях у Х–ХІ і ХVІ–ХVІІІ ст. та висвітлила погляди ученого на проблеми покращення університетської освіти в Російській імперії ХІХ ст.

В. Єгоров у своїй дисертаційній роботі дослідив вплив М. Костомарова на формування етнокультурної складової українського національного руху ХІХ ст.⁴⁴ Автор доводить, що історіку належить першість у визначенні етнокультурних засад українського народу як основи усвідомлення національних особливостей українців. Шляхом історичних досліджень, присвячених Україні, М. Костомаров окреслив „внутрішню правду” українців у порівнянні з іншими народами – росіянами, білорусами, поляками тощо. Дослідник також виокремлює праці вченого в галузі української етнополітики з найдавніших часів і до ХVІІІ ст.

Не менш важливою проблемою, якої неодноразово торкався вчений у своїх працях, є мовно-освітній аспект як складова обґрунтування окремішності українського народу в Російській імперії. Історик визначив і сферу використання української мови на початковому етапі освіти. Правда, що ця програма через об'єктивні обставини не була реалізована українофілами, але її формування, на думку В. Єгорова, ліг в основу ідеологічних засад українського національного руху XIX ст.⁴⁵

Безперечним позитивом аналізованої праці є використання інформаційного навантаження епістолярної спадщини та визначення напрямів наукового доробку історика, які обділені увагою сучасних дослідників.

Дисертація С. Михайленка присвячена народницькому напрямку в українській історіографії⁴⁶. Автор проаналізував становлення та розвиток народницької вітчизняної історіографії, зокрема, комплексно розглянув наукову спадщину М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, а також простежив витоки й еволюцію самої концепції народництва. С. Михайленко значну частину роботи присвячує Миколі Костомарову. Через розкриття поглядів Костомарова-народника на історичне минуле України автор показує, що він був один із найбільш національно свідомих вітчизняних діячів і не виступав проти існування української державності. «Всупереч усім своїм ваганням, сумнівам і розчаруванням, М. Костомаров залишається тією постаттю, яка однією з перших піднесла українську національну ідею до рівня теоретичного усвідомлення. Його по праву можна вважати ідеологічним апостолом тогочасного українського національного та політичного життя»⁴⁷.

Внесок вченого у розвиток теорії політичного лібералізму розглядається у дисертації К. Лемещенко. Авторка аналізує історико-політичну частину спадщини вченого, яка актуалізована сьогодні, „коли держава і суспільство стали перед вибором шляхів свого існування”. Розглядаючи діяльність Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві, вона зосереджується на його реформаторських ідеях: національне звільнення українців і всіх слов'ян, релігійна віротерпимість та еволюційна перебудова суспільства в цілому⁴⁸. Увагу дослідників, на думку

авторки, повинні привернути праці вченого, які присвячені унікальності української нації та необхідності інтеграції з іншими слов'янськими народами. Костомаров у цьому дослідженні визнається визначним політичним мислителем, федералістом, слов'язознавцем, фундатором теорії політичного лідерства в українській науці. Заслугою вченого є формування українських демократичних традицій політичної думки.

У дисертаційному дослідженні К.Б. Лемещенко розглянуто теоретико-методологічні основи лібералізму та розкрито становлення наукових поглядів М. Костомарова, сформульовано соціально історичні й індивідуальні чинники, які мали вплив на становлення історика як політико-правового мислителя. К. Лемещенко вважає, що вчення М. Костомарова належить до такої політико-правової течії як лібералізм, з притаманними особливостями того часу та суспільства. Автор доводить, що державно-правові погляди М. Костомарова не втратили своєї актуальності на сучасному етапі і є предметом дискусій у різних наукових напрямках⁴⁹.

Ще одна дисертаційна праця захищена А.М. Сокирко, і вона стосується філософії романтизму⁵⁰. Авторка аналізує внесок М. Костомарова у становлення ідеї українського державотворення і вважає його одним із зачинателів її розробки. Дисертантка доводить, що вчений долучився до вивчення феномену української ментальності, внутрішньої історії, а також долучився до осмислення індивідуалізму. «Для українців, на його думку, характерний розвиток особистого самовладдя та свободи, протест проти всього насильницького та нівеляційного стосовно особистості, врешті-решт, перевага особистості над общинністю»⁵¹.

Отже, проаналізована нами література останніх п'яти років демонструє зростання інтересу дослідників до спадщини Миколи Костомарова як невичерпного джерела ідей в різних галузях соціогуманітаристики. Вчений залишається актуальним і як особистість, що постала в добу «золотого віку» української історіографії, а це ще більше спонукає до пошуків нових поглядів на його постать. Помітно, що нині відбувається трансформація образу Миколи Костомарова завдяки міждисцип-

лінарним підходам і розширенню кола джерел. Образ вченого нагадує різнобарвну картину суб'єктивних суджень, і це, безумовно, позитивне явище. Однак попри величезні зрушення, ми вбачаємо й ряд проблем розвитку костюмаровознавчого дискурсу, а саме незначну кількість перевидань його праць українською мовою, комплексних досліджень, відсутність корпусних видань епістолярної та мемуарної спадщини тощо. Досі відсутня інтелектуальна біографія його як визначного мислителя своєї доби. Все це негативно впливає на подальший розвиток окресленої теми, але й відкриває цілком реальні перспективи для молодих дослідників.

¹ Дутко О. Про періодизацію педагогічної і науково-просвітницької діяльності М. Костомарова (1817–1885) // Історико-педагогічний альманах. – Умань, 2011. – Вип. 6. – С. 20–21.

² Там само. – С. 24.

³ Зленко, Григорій. Кілька рисок до портрета Миколи Костомарова / Г. Зленко. // Науковий світ. – 2010. – № 9. – С. 12–13.

⁴ Гончар О. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М.І. Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г. Симоненка / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 11. – С. 202–239.

⁵ Гончар О.Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана Мазепи (за епістолярними джерелами) // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 190–198.

⁶ Там само. – С. 190.

⁷ Там само. – С. 195.

⁸ Гончар О. Дискусії щодо українського мовного питання у листуванні інтелектуальної еліти середини 40-х – початку 60-х рр. XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 20. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 197–237.

⁹ Там само. – С. 206.

¹⁰ Єгоров В.В. Науково-публіцистична боротьба М.І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті – початок 1880-х

років) / В.В. Єгоров // Сторінки історії: зб. наук. праць. – К.: НТУУ «КПІ», 2010. – Вип. 31. – С. 37–51.

¹¹ Там само. – С. 38.

¹² Там само. – С. 43.

¹³ Там само. – С. 47.

¹⁴ Майданюк І.З. Світоглядні переконання Миколи Костомарова про природний стан і природні права // Грані. – 2011. – № 2. – С. 38–41.

¹⁵ Гомотюк О. Основні вектори наукових студій українського етносу в умовах імперських політичних конструкцій (XIX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 2. – С. 19–30.

¹⁶ Там само. – С. 24.

¹⁷ Любченко В. Чинники формування поглядів М. Костомарова на „єврейське питання” та історію українсько-єврейських взаємин // Проблеми історії України XIX ст. Випуск XIX / Ред. Колегія: О.П. Реєнт (годова редколегія), В.В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 402–414.

¹⁸ Там само. – С. 407.

¹⁹ Її ж. Жіноча біографістика в українській історіографії (друга пловина XIX – перша третина XX ст.) // Там само. – 2010. – Вип. 17. – С. 6–16.

²⁰ Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М.І. Костомарова // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 18. – С. 100–108.

²¹ Там само. – С. 100–101.

²² Там само. – С. 107.

²³ Там само. – С. 108.

²⁴ Богдашина О. Ставлення істориків українських земель другої половини XIX – початку XX ст. до релігії та церкви // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.20. – К.: С. 42–60.

²⁵ Музика Ю. Формування світогляду Д.Л. Мордовця // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4–6. – С. 82–90.

²⁶ Луняк Є. З плеяди творців нації: Мішле, Костомаров, Грушевський. Видатні історики в романтичних життєписах. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 155 с.

²⁷ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – Друге вид., доповн. – К.: Генеза, 2012. – 511 с.

²⁸ Ясь Олексій. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В.А.Смоля. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – С. 186–268.

²⁹ Там само. – С. 186–207.

³⁰ Там само. – С. 208–225.

³¹ Там само. – С. 209.

³² Там само. – С. 214.

³³ Там само. – С. 220–221.

³⁴ Там само. – С. 218.

³⁵ Його ж. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. Костомарова // Там само. – С. 226–246.

³⁶ Там само. – С. 232.

³⁷ Там само. – С. 235.

³⁸ Його ж. Історія як міф. „Гетьман-відступник” у рецепції М. Костомарова // Там само. – С. 247.

³⁹ Гирич Ігор. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія / І.Б. Гирич. – К.: Український письменник, 2014. – С. 11–12.

⁴⁰ Там само. – С. 17.

⁴¹ Там само. – С. 82.

⁴² Там само. – С. 90–91.

⁴³ Дутко О.М. Педагогічні ідеї М.І. Костомарова у контексті провісвітницького руху в Наддніпрянській Україні ХІХ століття. – Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки НАПН України. – Київ, 2010. – 20 с.

⁴⁴ Єгоров В.В. М.І. Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху ХІХ ст.: автореф. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В.Єгоров; Київський національний університет будівництва і архітектури. – К., 2011. – 20 с.

⁴⁵ Там само. – С. 18.

⁴⁶ Михайленко С.М. Становлення народницької вітчизняної історіографії (середина ХІХ – початок ХХ століття). – Дис... канд. іст. наук – 07.00.06 / С.М. Михайленко. – ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.

⁴⁷ Там само. – С. 12.

⁴⁸ Лемещенко К.Б. Розвиток політико-правової теорії лібералізму у творчій спадщині М.І. Костомарова / Автореф. дис. канд. політ. наук / К.Б. Лемещенко; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – С. 3.

⁴⁹ Лемещенко К.Б. Розвиток політико-правової теорії лібералізму у творчій спадщині М.І. Костомарова: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / К.Б. Лемещенко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2010. – 18 с.

⁵⁰ Сокирко А.М. Світоглядно-ментальні особливості українського романтизму: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05 / А.М. Сокирко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 16 с.

⁵¹ Там само. – С. 13.